

مطالعه تطبیقی جنبش اخوان المسلمین مصر و جنبش فتح الله گولن

حسن مجیدی^۱ - مهدی پیروزفر^۲

دریافت: ۱۳۹۶/۴/۱۶ - پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۲۳

چکیده

شکل‌گیری جنبش‌های مختلف در منطقه باعث شده تا طیف وسیعی از مطالعات پیرامون جنبش‌ها شکل بگیرد و چرایی و چگونگی فعالیت این جنبش‌ها را مدنظر قرار دهد. بنابراین در این مقاله سعی شده تا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و روش تطبیقی دو جنبش اخوان المسلمین و جنبش فتح‌الله گولن بررسی شود و به شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها اشاره شود. فرضیه نوشتار این است که اخوان المسلمین در شیوه‌ها و روش‌ها با جنبش گولن شباهت و در نوع نگاه به مقوله دین و سیاست دارای تفاوت‌های اساسی هستند. در همین راستا یافته‌های پژوهش حاکی از این است که دو جنبش در مقوله دین و دولت و سکولاریسم کاملاً متفاوت از هم و در مبحث دموکراسی و تصوف به هم نزدیک هستند. هم‌چنین یافته‌های تحقیق تصریح می‌کند که اگر چه هر دو جنبش دارای هدفی جهان‌شمول بوده‌اند؛ ولی جنبش گولن متوجه کل عالم و جنبش اخوان المسلمین متوجه جهان اسلام بوده است. هرچند هر دو جنبش دست به فعالیت‌های اقتصادی و خدماتی زده‌اند ولی فعالیت‌های خدماتی اخوانی‌ها بیشتر از جنبش گولن بوده است.

واژگان کلیدی: جهان اسلام، مطالعه تطبیقی، جنبش گولن، اخوان المسلمین، اسلام اجتماعی

---

۱. دانشیار علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، (نویسنده مسئول) majidi118@gmail.com
۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)، تهران mahdipiroozfar1371@gmail.com

بیان مسئله

شکل‌گیری جنبش‌های اسلامی مختلف در کشورهای منطقه و خیزش آن‌ها طی چند دهه اخیر طیف وسیعی از محققان و پژوهشگران را بر آن داشته است تا چرایی و چگونگی این پدیده را از زوایای گوناگون بررسی کنند. بنابراین شناخت انواع جنبش‌های جهان اسلام و کشف شباهت‌ها، تفاوت‌ها و گرایش‌های آن‌ها به مسئله‌ای بسیار مهم در محیط‌های علمی تبدیل شده است. شناخت جنبش‌های فعال در کشورهای ترکیه و مصر به دلیل سابقه طولانی و داعیه‌داری این دو کشور در جهان اهل سنت بسیار بیشتر مشخص است. در این مقاله سعی شده دو جنبش اسلام اجتماعی گولنی و اسلام سیاسی اخوانی را باهم مقایسه کنیم. بحث در مورد اسلام سیاسی و اجتماعی از تفاوت دیدگاه مسلمانان به اسلام و نحوه برداشت‌های سیاسی آنان از اسلام ناشی می‌شود. بنابراین گروهی که خواهان حضور دین در عرصه‌های سیاسی هستند به جریان اسلام سیاسی متصل می‌شوند و گروهی که مایل‌اند اسلام را از سیاست جدا سازند و به آن جنبه فردی و شخصی ببخشند از طرفداران اسلام اجتماعی محسوب می‌شوند. البته پرسش از چرایی و چگونگی روابط انسان‌ها با دولت و نحوه تعامل نهاد دولت با خدا، از جمله مسائل دامنه‌دار و مناقشه برانگیز در عالم سیاست بوده و ذهن بسیاری از اندیشمندان عرصه سیاست را درگیر کرده است. در سده‌های میانه کشاکش دو قدرت برتر روحانی و دنیایی، کلیسایی و غیردینی، ساسردوتیوم^۱ و رگنوم^۲ یا پاپ و امپراتور و به زبان دوره جدیدتر کشاکش کلیسا و دولت، محتوای عمده بحث‌های سیاسی را تشکیل می‌دهد (عالم، ۱۳۹۲: ۱۵-۱۶). استمرار همین بحث دامنه‌دار و پرچالش تعامل میان نهاد دین و دولت در جهان اسلام نیز وجود داشته و اندیشمندان بی‌شماری را به سوی خود جذب کرده است. اما برخلاف تلاش‌های فراوان اندیشمندان و ارائه پاسخ‌های متفاوت و گاه متناقض در موضوع رابطه دین و دولت، این بحث همچنان ادامه دارد. بنابراین مقایسه دو جنبش اسلام اجتماعی گولنی در ترکیه و جنبش اسلام سیاسی اخوان‌المسلمین در مصر، از این جهت که هر دو گروه، جنبشی اسلامی محسوب می‌شوند و هر دو به دنبال الگوگیری از اسلام است، بسیار ضروری به نظر می‌رسد. جنبش اخوان‌المسلمین از بزرگ‌ترین و تقریباً نخستین جنبش‌های

1. Sacerdotium
2. Regnum

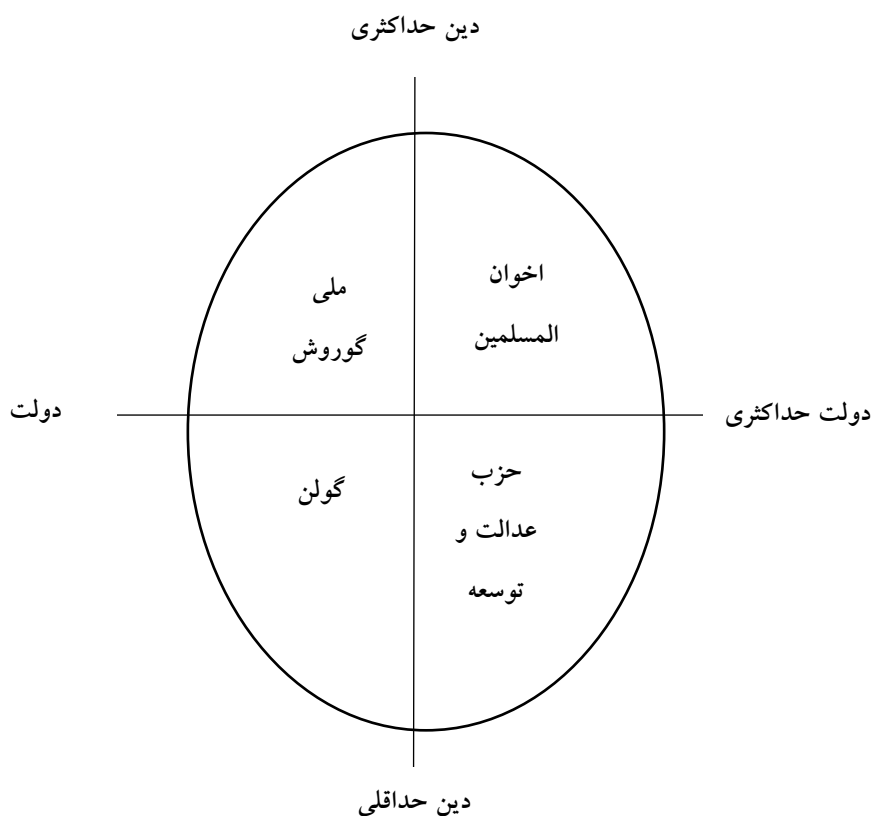
بزرگ معاصر در جهان اسلام است که توانسته اندیشه‌های خود را به کل عالم اسلامی نشر دهد و اسلام سیاسی را به عنوان عاملی مهم در معادلات جهانی وارد کند. در این میان جنبش گولن نیز یک جنبش اسلامی بزرگ در جهان اسلام به شمار می‌آید که قصد دارد با استفاده از مبانی دینی اسلامی، تعریفی کاملاً غیرسیاسی (اجتماعی به ادعای گولن) ارائه کند و از این طریق رهبر خود را به عنوان فردی روشنفکر و جنبش را به عنوان جنبشی اصلاحی مطرح کند. هر دو جنبش خود را جنبشی کاملاً اسلامی و دارای مبانی محکم عقیدتی با پیروان فراوان می‌دانند و ادعا می‌کنند که فقط قصد دارند به اسلام بماهو اسلام عمل کنند و جامعه اسلامی را اعتلا ببخشند (Akıncı & Gökçe, 2015: 100).

در نتیجه سؤال اصلی تحقیق این است که جنبش اخوان المسلمین و جنبش فتح‌الله گولن چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند در روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است و فرضیه تحقیق این است که اخوان المسلمین در شیوه‌ها و روش‌ها با جنبش گولن دارای شباهت و در نوع نگاه به مقوله دین و سیاست دارای تفاوت‌های اساسی است.

چهارچوب تحلیلی

دین در دو شکل خرد (ایمان و عمل کارگزاران) و کلان (پیوند نهاد دین با سیاست و نیز تشریح قانون در امور سیاسی) می‌تواند با دولت در ارتباط باشد. البته در این زمینه اندیشمندان بی‌شماری شروع به ارائه الگو کردند که تمام الگوها را می‌توان در ذیل الگوی دو وجهی اندماج-تجزی جمع کرد. با این حال برای اندیشمندان نه جداسازی دین و دولت و نه اندماج این دو، امر آسانی نبوده است. اما از نظر عقلی می‌توان مناسبات مختلفی میان دین و دولت متصور بود؛ از جمله این مناسبات؛ دوگانگی و دوئیت است. به معنای نفی این همانی دین و دولت. در این نظریه دین و دولت از حیث منشأ متفاوت‌اند و ثانیاً وجود یکی بدون دیگری در عالم عمل قابل تحقق است. البته با فرض این که دین امر قدسی را در برمی‌گیرد. نسبت دیگر ناهم‌سنخی است، این که دین و دولت یک جنس نیستند، لذا از هم جدا هستند. نظریه بعدی آن است که دین و دولت نه بیگانه‌اند و نه یگانه. دو پدیده متفاوت اما به هم مرتبط‌اند؛ لذا بود و بقای یکی در عین بی‌اعتنایی به دیگری تقریباً محال است (البته در صورتی که دین را در معنای قدسی آن محدود ندانیم). نسبت دیگر این است که وجود یکی مستلزم نابودی دیگری

است. رابطه دیگر این است که هیچ یک برای دیگری علت نیست. رابطه دیگر همبستگی است؛ هر دو منشأهای متفاوتی دارند. اما هم‌تغییری‌های منظم و معنادار از تداخل و تبادلات جاری میان دین و دولت برمی‌خیزد (شجاعی زند، ۱۳۸۶: ۱۴۵-۱۴۷). برخی محققان نیز انواع دولت‌ها را به اعتبار عقیده به سه نوع تقسیم کرده‌اند: دولت سکولار، دولت ایدئولوژیک و دولت دینی. دولت سکولار در اساس بر جدایی دین از سیاست استوار بوده، هرگونه مرجعیت دین در زندگی سیاسی را انکار می‌کند. دولت ایدئولوژیک نیز دولتی است که تنها یک روایت دارد. لیکن دولت‌های ایدئولوژیک دچار توهم استغنا و گرفتار «پندار کمال» هستند. معیار دینی بودن یک دولت نیز «استناد» به دین و پذیرش مرجعیت دین در زندگی سیاسی است. منبع‌نهایی اقتدار در این دولت‌ها «خداوند» است (فیرحی، ۱۳۹۴: ۲۲ ب). البته خود دولت دینی نیز به صور مختلف تعریف شده است که به شرح زیر می‌توان به آن‌ها اشاره کرد. دولت دینی مستند به دین و پذیرش مرجعیت دین در زندگی سیاسی است. دولت دینی عموماً دولت‌هایی هستند که به درجات مختلف در نقش دولت، ساز و کار عمل و غایات دولت به آموزه‌های دین استناد می‌کنند. دولت دینی به معنای دولت در جامعه دینی، یعنی سرزمینی که ساکنانش دین دارند، دولت دینی یعنی دولتی که حافظ و مجری شریعت و آموزه‌های دینی است. دولت دینی دولتی که فرمانروایان و زمامداران آن شرایط و اختیارات خاصی دارند که در نصوص دینی ذکر شده است. دولت دینی یعنی دولتی که نه تنها ارزش‌های حاکم بر زندگی سیاسی و نیز شرایط زمامداران، رهبران و حاکمان از ناحیه دین تبیین می‌شود، حتی شیوه مدیریت عمومی جامعه هم به وسیله دین بیان می‌شود (فیرحی، ۱۳۹۴: ۲۳-۳۱). بنابراین نه تنها دیدگاه‌های مختلفی نسبت به دین و دولت وجود دارد بلکه دیدگاه‌های اندیشمندان در مورد دولت دینی نیز متفاوت است.

پیشینه تحقیق

تاکنون در مورد جنبش اخوان المسلمین و بنیان گذار آن امام حسن البنا و جنبش گولن و بنیان گذار آن، فتح الله گولن (خوجا افندی) مطالعاتی شد. از جمله این مطالعات پیرامون اخوان المسلمین می توان به کتاب «اخوان المسلمین چه می گویند و چه می خواهند؟» آقای خسرو شاهی که به توصیف تاریخچه و شرح حال اخوانی ها پرداخته و کتاب «*اخوان المسلمین*» که با همکاری مشترک آقائی و صفوی نگاشته شده و در آن تقریباً تاریخ و زندگانی رهبران و اعضای جنبش مطالعه می شود، اشاره کرد. این کتاب ها صرفاً دارای نگاه تاریخی بوده و به بیان عادی اقدامات رهبران و اعضای مؤثر جنبش اخوان المسلمین اکتفا کرده اند و هیچ گونه تحلیلی از فعالیت های جنبش اخوان المسلمین و اهداف آن ها ارائه

نداده‌اند که از این جهت محل نقد جدی هستند. البته در همین راستا می‌توان به کتاب «اخوان المسلمین (هفتادسال دعوت، تربیت و جهاد)» نوشته شیخ یوسف قرضاوی که به بررسی هفتاد سال فعالیت جنبش اخوان المسلمین و دغدغه‌های فکری رهبران و اعضای آن پرداخته و «مجموعه احادیث الجمع‌المنشوره بجزیده الاخوان المسلمین الیومیه»، که مجموعه سخنان شیخ حسن البنا بنیانگذار این جنبش است و در آن اهداف، فعالیت‌ها و موضع‌گیری‌های اخوانی‌ها ذکر شده است، اشاره کرد. این دو اثر نیز صرفاً جنبه توصیفی داشته و به هیچ وجه تحلیلی از مبانی فکری و تغییرات بینشی اخوان المسلمین و رویکردهای متفاوت رهبران و مبانی فکری اعضای مرکزی جنبش ارائه نمی‌دهند و از این جهت دارای نقص جدی هستند. در مورد جنبش گولن و رهبر آن نیز مطالعات چندی صورت پذیرفته است که از جمله آن‌ها می‌توان به مقاله «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح‌الله گولن» آقایان بولنت ارس و کاه‌ها عمر که به صورت کلی اندیشه‌های جنبش گولن و فعالیت‌های آموزشی جنبش لیبرالی او را مورد مطالعه قرار داده و مقاله «Conservatism, Democracy and Decolonial Option: Reading Fethullah Gulen as Political Thinker» که توسط Grinell نگاشته شده و به میزان سیاسی بودن تفکرات و فعالیت‌های جنبش و امکان سیاسی شدن آن در آینده پرداخته شده است، اشاره کرد. البته مقاله‌ای نیز به نام «جنبش گولن و عملکرد آن در جمهوری آذربایجان از منظر نظریه بسیج منابع و تعهد اجتماعی»، توسط آقایان نکویی و موسوی تهیه شده است که در آن نیز صرفاً عملکرد جنبش گولن در جمهوری آذربایجان مطالعه شده و هیچ‌گونه تحلیلی از مبانی آن صورت نگرفته است. بنابراین هیچ مقاله‌ای که در آن دو جنبش اخوان المسلمین که یکی از بزرگ‌ترین جنبش‌های جهان اسلام و جنبش گولن که داعیه‌دار ایجاد تمدن نوین اسلامی است مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفته باشد، وجود ندارد و این پژوهش از این جهت بسیار نو و بدیع به شمار می‌آید.

جنبش

جنبش به معنای کوشش جمعی برای دگرگون‌سازی نهادها و ساختارها است. این کوشش جمعی، در سیکلی از روابط غیررسمی (غیردولتی) جریان می‌یابد؛ مجموعه‌ای از اعتقادات و تعلقات مشترک را در بر می‌گیرد؛ نوعی منازعه با نظم اجتماعی و نظام سیاسی را

شکل می‌دهد و اعتراض عمومی را برای نیل به اهداف خود برمی‌گزیند (شیرودی، ۱۳۸۸: ۹۷). *دوناتلا دلا پورتا* و *ماریو دیانی* از نویسندگان معروف ایتالیایی، جنبش‌ها را چنین تعریف می‌کنند: جنبش‌ها، شبکه‌های غیررسمی‌اند که بر پایه اعتقادات مشترک و همبستگی عمومی، می‌کوشند با استفاده از اشکال گوناگون اعتراض دسته‌جمعی، مردم را برای رسیدن به اهداف خود، بسیج کنند (دلاپورتا و دیانی، ۱۳۸۳: ۸۱). البته برای تبیین جنبش‌ها نظریه‌های متفاوتی وجود دارد. جنبش‌ها می‌توانند محصول فشارهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی باشند. هم‌چنین می‌توانند محصول تنش‌ها و بحران‌ها در جامعه در بلندمدت، کوتاه‌مدت و میان‌مدت باشند (مختاری و دهقانی، ۱۳۹۴: ۹۳). از نظر آلن تورن^۱ جنبش‌های اجتماعی عوامل اصلی برای کنترل فرهنگی هستند و می‌باید در زمینه‌های اجتماعی شناخته شوند (Turaine, 1981: 780-787). هم‌چنین نیل اسملسر به عنوان نظریه‌پرداز مهم رفتارهای جمعی، مدعی است که عوامل تعیین‌کننده رفتار جمعی جنبش‌ها بایستی در الگویی معین و به ترتیب، باهم ترکیب شوند؛ تا رفتار جمعی شکل بگیرد. رفتار جمعی از نظر اسملسر، بسیجی است بر پایه یک عقیده که به باز تعریف کنش اجتماعی می‌پردازد. در دیدگاه اسملسر، پیدایش فشار روحی و اضطراب در اجتماع، موجب عدم رضایت افراد جامعه از وضع موجود می‌شود، به ویژه این که نارضایتی نسبت به عملکرد نهادهای مستقر افزایش می‌یابد و مردم وضعیتی بهتر از وضع موجود را طلب می‌کنند. در چنین شرایطی است که ایدئولوژی (به‌مثابه مانیفست تغییر و تحول) تکوین پیدا می‌کند. تحول ساختاری و نوسازی، پیدایش دودسته رفتار جمعی را در پی دارد: الف- هیجان‌های جمعی مانند ترس عمومی و ازدحام. ب- شکل‌گیری جنبش‌هایی بر اساس نظام اعتقادی جدیدی که بسیج عمومی را در پی دارد (اسملسر، ۱۳۸۰ و رحمتی و غفاری، ۱۳۹۰: ۱۳۷). بنابراین همه جنبش‌ها اعم از جنبش‌های مذهبی، سیاسی و... یک فرایند متمایز اجتماعی محسوب می‌شوند که مشتمل بر یک سری اصول و ساز و کارها وارد روابط گاه‌منازعه‌آمیز با رقبا و مخالفان می‌شوند که دارای هویت روشن و مشخصی هستند. البته اعضای جنبش نیز از طریق شبکه‌های غیررسمی با یکدیگر در ارتباطند و دارای اهمیت جمعی متمایز هستند (Della Porta & Diani, 2006).

جنبش اخوان المسلمین

جنبش اخوان المسلمین در سال ۱۹۲۸م و در شهر اسماعیلیه مصر، توسط شیخ حسن البنا (متولد ۱۹۰۶- شهادت ۱۹۴۹) تأسیس شد و در سال ۱۹۳۲م مرکزیت فعالیت‌های خود را به قاهره منتقل کرد. البته جمعیت اخوان المسلمین تا تاریخ صدور نخستین شماره از هفته‌نامه «النذیر» در سال ۱۹۳۸م فعالیت ویژه‌ای در صحنه مصر نداشت، تا آن‌که طی اجلاس پنجمین کنگره اخوان المسلمین در ژانویه سال ۱۹۳۹م خط‌مشی فعالیت سیاسی آن تعیین شد (خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۳۱۹). در حقیقت اخوان المسلمین شامل دو معنی مهم و اساسی «اسلام» و «اخوت» است و امام حسن البنا بر مفهوم اخوت و ارتباط آن به جنبه الهی و ربانی بودن تأکید می‌کرد، برادری خاصی که در راستای عبودیت و محبت خداوند باشد، زیرا استوارترین عامل ایمانی محبت به خاطر خداوند و خشم در راستای رضایت اوست. برای شناخت بیشتر اخوان المسلمین بهتر است به تعریف جامع بنیان‌گذار این جنبش، استاد حسن البنا اشاره کنیم. ایشان می‌گوید: «ما دعوت جامع و همه‌جانبه راستین قرآنی ...، موسسه‌ای اجتماعی و حزبی سیاسی اما سیاستی پاک و صحیح هستیم. پس از این پاسخ ممکن است بگویند که: شما همچنان برای ما ناشناخته‌اید، به ایشان بگویید: این بدان خاطر است که شما از نوری که در پرتو آن مشاهده می‌کنید، محرومید. برای همه توضیح بدهید که چیزی جز اسلام نیستیم. هر کس که اسلام را به راستی شناخت، هم چنان که خود را می‌شناسد، ما را هم خواهد شناخت» (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۴۰). بنابراین اخوان المسلمین جنبشی است که معتقد است اسلام، وحدت دول اسلامی و مبارزات سیاسی- اجتماعی تنها راه نجات امت بوده و اسلام جامع همه خوبی‌های نظام‌های دیگر است. در نتیجه اخوان المسلمین نه فقط تنها راه نجات را در اسلام و بازگشت به تمدن اسلامی می‌دانند بلکه معتقد است که فقط اسلام توانایی نجات بشر در این عصر را دارد و همه مسلمانان باید باهم متحد شده و به سوی اسلام بازگردند تا بتوانند هم عظمت سابق خود را بازیابند هم عالم را مبهوت خودساخته و پیشگام و پیشرو تمدن نوین به حساب آیند.

جنبش اجتماعی فتح‌الله گولن

جنبش اسلام اجتماعی ترکیه که امروزه فتح‌الله گولن رهبری آن را عهده‌دار است از جمله جنبش‌های اسلامی است که با جدیت تمام در صدد جمع میان سنت و تجدد است. سازش اسلام و

مدرنیته که مفروض اصلی این جنبش است، توانسته در ترکیه و برخی از کشورهای اسلامی منطقه، توجه بسیاری را به خود معطوف داشته و سطح فعالیت خود را در مقیاس جهانی تعریف کند (نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۶۲). جنبش فتح الله گولن سعی می کند تا از خود چهره یک جنبش «غیرسیاسی» ارائه کند (احمدی طباطبایی و پیروزفر، ۱۳۹۶: ۲۸-۲۹) که بر دوستی و محبت میان انسان ها و پروردگار تأکید دارد و چنین اظهار می دارد که «جز خشنودی خداوند، هدف دیگری ندارد». حتی خود گولن نیز جنبشی را که به نام خود رهبری می کند، جنبشی «غیرسیاسی» معرفی کرده و می افزاید: «برخلاف اقدام و یا تحرک جمعی این جنبش، نمی توان آن را به عنوان جنبشی سیاسی تلقی کرد» (نوازی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۲). در واقع جنبش گولن، نهضتی استوار بر خوانشی فرهنگی- هویتی از اسلام در تضاد با گفتمان سیاسی ستی، اسلام گرایی سلفی و رادیکال بنیادگرا و مبتنی بر ارکانی چون هویت، شریعت حداقلی، دموکراسی، سکولاریسم، مدنیت و آموزش، خدمت، گفت و گوی بین فرهنگی و بین الادیانی است (میراحمدی و رضائی پناه، ۱۳۹۴: ۹۵). بنابراین مهم ترین مؤلفه های جنبش گولن عبارت اند از: تلفیق اسلام با نیازهای روزمره و پاسخگویی به این نیازها از طریق اندیشه های اسلامی، هماهنگ کردن پاسخ های اسلام با مقتضیات زمانه و ایجاد ادبیاتی ساده و بی آرایش، به گونه ای که متخصصان آن را تحسین کنند و عوام آن را بفهمند. البته لازم به یادآوری است که جنبش گولن از پیروان شیخ سعید نورسی محسوب می شوند که بعد از فوت ایشان به دسته های مختلف منشعب شدند، ولی در نهایت با توانمندی فتح الله گولن انسجامی دوباره یافتند و توانستند فعالیت های خود را نه تنها در ترکیه بلکه در تمام دنیا گسترش دهند. بنابراین چون این جنبش توسط فتح الله گولن انسجامی دوباره یافته و با مدیریت قوی ایشان توانسته فعالیت های خود را در کل جهان گسترش دهد و پیروان فراوانی در اقصی نقاط عالم بیابد، فقط به نام رهبر توانمند خود فتح الله گولن (خوجا افندی) شناخته می شود، چراکه ایشان توانسته جنبشی ساده و کوچک را از ترکیه به خارج این کشور بکشاند و به آن عظمت و برندی جهانی ببخشد (Akıncı. & Gökçe, 2015: 50-60).

مقایسه جنبش اخوان المسلمین و جنبش فتح الله گولن

جهت مقایسه جنبش سیاسی اخوان المسلمین و جنبش اجتماعی فتح الله گولن و هم چنین

جهت فهم و شناخت بهتر تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو جنبش لازم است تا به مباحث زیر پرداخته شود:

مبانی فکری

دین و دولت

جنبش فتح‌الله گولن دین را یک امر قلبی می‌داند (بی‌تا، Gulen). بنابراین آنان سیاسی کردن مذهب را امری تقلیل‌گرایانه می‌دانند؛ چرا که ارتباط رمزآلود و معنوی میان انسان و پروردگار را به حد ایدئولوژی تقلیل می‌دهد. در اعتقاد این جنبش، مذهب رابطه‌ای میان مردم و پروردگار است. حس مذهبی در اعماق قلب زنده می‌ماند، بنابراین سیاسی کردن مذهب پیش از آسیب زدن به حیات حکومتی، به مذهب زیان می‌رساند (نوازنی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۷). به همین دلیل آنان استدلال می‌کنند که اسلام یک ایدئولوژی نیست، بلکه یک دین است که نمی‌تواند به‌عنوان ابزاری سیاسی فرض شود (Grinell, 2009: 10). در واقع می‌توان گفت: اسلامی که در دوره کمالیست‌ها به هویتی پنهان تبدیل شده بود با گسترش فعالیت‌های جنبش با شرایط بومی منطبق شده (Yavuz, 2000: 20-40) و اعضای جنبش گولن مانند نخبگان رفورمیست از دولت-ملت به عنوان عنصری اساسی در فرایند گذار جامعه به دموکراسی و مدرنیته حمایت می‌کنند، در نتیجه اقتدار مدرن و عقلانیت مردمی، جایگزین حکومت‌های دینی می‌شود (Keyman, 1999, 177-178). طرفداران گولن (جنبش گولن) معتقدند که اسلام نه تنها شکل ثابتی از حکومت را ارائه نکرده بلکه در تلاش برای قالب‌سازی آن هم نبوده است. در همین راستا آن‌ها معتقدند که حکومت و دولت موضوعاتی نه دینی بلکه عرفی هستند و باید بر اساس عقول بشری شکل بگیرند. بنابراین طرفداران گولن نه تنها دین را امری شخصی و درونی می‌دانند که فقط به رابطه میان خدا و انسان می‌پردازد، بلکه معتقدند که تنها شکل درست حکومت داری همان مراجعه به عقول بشری بر اساس مقتضیات زمانی است. اما در مقابل اخوان المسلمین معتقدند که اسلام در یک دین^۱ خلاصه نمی‌شود بلکه نظامی سیاسی هم هست.^۲ در حقیقت پیامبر گرامی اسلام هم‌زمان و هم‌گام دین

5. A Religion

6. A Polical System

و حکومت^۱ را تأسیس کرد و در طول زندگی خود آن‌ها را در کنار هم قرار داد. آن‌ها معتقدند که اسلام بسی فراتر از یک دین و در برگیرنده اندیشه‌های قانونی و سیاسی نیز هست (قرضاوی، ۱۳۷۹: ۴۷). از دیدگاه حسن البنا، حوزه سیاست و حوزه دین از یکدیگر جدا نیست. وی جدایی دین از سیاست را «نخستین گام سستی و منشأ فساد» در جوامع اسلامی می‌دانست. از دیدگاه ایشان تنها راه خروج از این اوضاع «تشکیل حکومت اسلامی» است (مرادی، ۱۳۸۱: ۸۴). در حقیقت اخوان المسلمین معتقدند که در اسلام دو قدرت وجود ندارد که با هم به نبرد و درگیری پردازند؛ قدرت یگانه و منسجم است و در نهاد دولت تجسم می‌یابد که هم بر امور دین و هم بر امور دنیا اشراف دارد؛ بنابراین دولت، قدرتی است دارای رویکرد به جامعه و قدرتی است که احکام را اجرا می‌کند، حافظ امنیت و نظم است و عدالت را در بین مردم مستقر می‌کند و قوانین اسلامی را اجرا می‌کند (البنا، ۱۹۷۸: ۲۴). بنابراین جنبش اخوان المسلمین به صراحت اعلام می‌دارند که به دنبال تشکیل حکومتی اسلامی هستند تا در سایه آن بتوانند قوانین اسلامی را در جامعه اجرایی کنند و مسیر سعادت و فلاح عمومی را محیا کنند. در نتیجه استدلال آن‌ها این است که حکومت اسلامی به هیچ وجه ساخته و پرداخته اذهان جریان‌ها و گروه‌های اسلامی نیست، بلکه واقعی است که چارچوب آن توسط اسلام پایه‌گذاری شده و تاریخ اسلام نیز آن را تأیید می‌کند و مسلمین باید در راه رسیدن به آن تلاش کنند. در نتیجه می‌توان ادعا کرد که حکومت اسلامی مهم‌ترین شعار اخوان المسلمین محسوب شده و آن‌ها تلاش می‌کنند تا به این واقعیت که به اعتقاد آن‌ها ریشه در خود اسلام دارد جامه عمل پوشانند. مهم‌ترین هدف جنبش اخوان المسلمین؛ اسلامی کردن حکومت و به عبارتی دیگر تشکیل حکومتی اسلامی است که بتواند نه تنها دین را وارد عرصه سیاسی کند، بلکه جامعه مطلوب اسلام را نیز بنیان‌گذاری کند. تنها غایت اخوان المسلمین بازگرداندن اسلام به حوزه‌های سیاسی-اجتماعی در عصر نوین و مخالفت با محصور کردن اسلام به رابطه میان انسان و پروردگارش است.

دموکراسی

دیدگاه جنبش گولن در مورد انتخابی بودن نظام سیاسی از سوی مردم را می‌توان نزدیک

به نظر عبدالرزاق دانست. اعضای جنبش به تاسی از رهبر خود معتقدند که مسلمانان آزادند بر اساس «عقول بشری» و «تجارب انسانی» نظام سیاسی را برپا دارند که بهتر بتواند خیر و سعادت آنان را تأمین کند (نوازی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۸). بنابراین حرکت گولن یک حرکت اجتماعی و گولن یک روشنفکر جنبش‌های اجتماعی است که هیچ تضادی میان اسلام و دموکراسی مشاهده نمی‌کند (Grinell, 2009: 6). جنبش گولن در واقع تلاشی در راستای رد (و در واکنش به) ایدئولوژی‌های سابق، بوده چراکه تفسیر نوین این جنبش از اسلام پلورالیستی، پاسخی بوده است به جنبش‌های بنیادگرایانه مسلمانان (Isgandarova, 2014: 1). بنابراین فعالیت‌های این جنبش به وضوح نشان می‌دهد که اسلام‌گرایان گولنی نه تنها در حال گسست از اسلام سنتی هستند، بلکه به شدت مایل‌اند تا مبانی و اصول نوین جهانی را با اسلام تلفیق کنند. به همین دلیل آن‌ها نه تنها دموکراسی و مراجعه به آراء مردمی را ستایش می‌کنند، بلکه تنها اقتدار مشروع را نیز اقتدار مبتنی بر اراده ملت می‌دانند. آن‌ها تنها راه انتخاب حاکمان را مراجعه به دموکراسی می‌دانند که از ارزش‌های مشترک جامعه جهانی است. جنبش گولن یک جنبش آرمان‌گراست که تنها راه نجات جامعه اسلامی را در گسست از برداشت‌های رادیکال از اسلام می‌داند و تلاش می‌کند تا اسلامی متناسب و همسو با دموکراسی را بنیان‌گذاری کند. البته جنبش اخوان المسلمین نیز به دموکراسی قائل هستند و دموکراسی از جمله نقاط تلاقی دو جریان محسوب می‌شود. در حقیقت رهبران جنبش ویژگی‌هایی برای دولت اسلامی برمی‌شمارند که با مبانی دموکراتیک حکومت سازگار است. از نظر آن‌ها دولت اسلامی یک دولت شرعی قانونی که دارای اساسنامه و قانون اساسی است (بحرانی، ۱۳۸۴: ۱۳۳). بنابراین دولت اسلامی، یک دولت مدنی است که به اسم اسلام حکومت می‌کند و حاکمان و مدیران خود را از میان مردان قوی، امین، دانا و حافظ انتخاب می‌کند. بنابراین دولت اسلامی نه یک دولت دینی (تئوکراتیک) به مفهوم قدیم آن بلکه دولتی است که با دین پیوند دارد و اصول خود را از آن گرفته است و بر اساس دو اصل بیعت و شورا متکی بر رأی مردم و حمایت مردمی است (علیخانی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۴۰). در حقیقت اخوانی‌ها معتقدند که حاکم را باید مردم انتخاب کنند و اگر شرایط را از دست داد، می‌توانند او را عزل کنند. آن‌ها در راستا به حدیثی که می‌گوید: حاکمان محبوب کسانی‌اند که مردم با اختیار آن‌ها را برگزیده‌اند و حاکمان ملعون خود را بر مردم تحمیل کرده‌اند، استناد

می‌کنند.^۱ (القرضاوی، ۱۹۹۹: ۱۳۰) بنابراین دموکراسی و انتخابات جایگاه مهمی در نگاه اخوانی‌ها دارد، چنانچه قرضاوی از چهره‌های شاخص این جریان با اشاره به اولین انتخابات ریاست جمهوری مصر بعد از مبارک، شرکت در انتخابات را فریضه‌ای شرعی و مسئولیتی ملی می‌داند (قرضاوی، ۱۳۹۱/۰۳/۰۵).

تصوف

از نظر گولن و جنبش او؛ صوفی‌گری راهی برای تکامل دائمی روح یک انسان است و همانطور که غم اصلی مولانا در جدا افتادن انسان از خداوند بود؛ گولن نیز خواهان سهیم شدن انسان‌ها در غم یکدیگر بوده و در این زمینه می‌گوید: «من در جست‌وجوی یک قلب رنج‌دیده هستم، در جست‌وجوی دوستی که پیوند عمیقی با خداوند داشته باشد و در مقابل او فروتن باشد» (نوازی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۵). بنابراین جنبش گولن یک جنبش صوفی است که بر روی علاقه و محبت انسان‌ها به خداوند تلاش می‌کند (Grinell, 2009: 1). در حقیقت گولن تصوف و اسلام صوفیانه ترکیه را دارای توانمندی بالایی در انطباق با جهان مدرن می‌داند. از افراد تأثیرگذار بر گولن و از سرچشمه‌های فکری ایشان می‌توان به مولانا جلال‌الدین رومی، شاعر ایرانی تبار و یونس امره^۲ شاعر ترک تبار صوفی مسلکی که تأثیر زیادی بر ادبیات ترکیه گذاشته است، اشاره کرد. گولن تحت تأثیر این دو شاعر صوفی مسلک و تفاسیر متساهل شیخ سعید نورسی، بنیانگذار جنبش نوری، قرائت خود را «قرائتی مدرن از صوفی‌گرایی تساهل طلب آناتولی» معرفی می‌کند و در اهمیت تأثیر آموزه‌های صوفی‌گرایانه می‌نویسد: «در حین تعلیم علوم مذهبی، کتب گوناگون صوفیانه را مطالعه کردم. برای من تأثیر علوم مذهبی و صوفی‌گرایی به یک اندازه بوده است» (نوازی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۵). اخوان المسلمین نیز دارای مشرب و نگاهی صوفیانه‌اند. حسن‌البناء خود در خاطراتش اشاره کرده که با طریقه صوفی «حصافیه» ارتباط داشته است. بنابراین تربیت صوفیانه در بسیاری از مسائل این جماعت اثر گذاشته است (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۵۳۲). البته لازم به یادآوری است که تفکر صوفی‌گری ابتدا در دوران زمامداری طولونیان (سال ۴۵۲ هجری) وارد مصر

۱. «خيار ائمتکم الذین تحبونهم و یحبونکم و یصلون علیهم و یصلون علیکم و شرار ائمتکم الذین تبغضونهم و یبغضونکم و تلعنونهم و یلعنونکم» (القرضاوی، ۱۹۹۹: ۱۳۰).

شده و بعداً در عصر خلافت فاطمیان به اوج شکوفایی و رونق می‌رسد و پس از آن، در عصر ایوبیان دوباره ارزش‌های تصوف در مصر رونق می‌گیرد و بسیاری به تمایلات صوفی مآبانه صلاح‌الدین ایوبی نزدیک می‌شوند. بنابراین تصوف در مصر سابقه‌ای بسیار طولانی داشته است (حمدی و ذاکری، ۱۳۸۵: ۱۶۹-۱۷۰). دعوت اخوان المسلمین ترکیبی بسیار بدیع از اندیشه سلفیان و منش صوفیان و یا صوفی‌گری سلفی‌اندیش است. هم‌چنان که امام حسن البنا فرموده، دعوت او ترکیبی از اندیشه سلفی و منش صوفیانه است. اخوان از این جهت که دیگران را به بازگشت به سرچشمه زلال اسلام یعنی قرآن و سنت دعوت می‌کند، دعوتی سلفی است و از این جهت که در جهت تزکیه و طهارت نفس و مراقبت از اعمال خود و اعراض از خلق و محبت و ارتباط در راستای رضایت خداوند و جلب خیر و منفعت تلاش می‌کند، دعوتی صوفیانه است. از نظر حسن البنا تصوف حقیقی در طهارت نفس و پاکی قلب تبلور پیدا می‌کند و تزکیه نفس اولین راه فلاح و سعادت است. در همین راستا لازم به یادآوری است که یکی از بارزترین ویژگی‌های صوفیان صادق مراعات سه اصل استقامت، محبت و اطاعت استاد است که هر سه مورد آنها جزو اصول اساسی تربیت اخوانی به شمار می‌آیند (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۵۲۹). قرضاوی در این زمینه کتاب خود می‌گوید:

لیس التصوف لبس الصوف ترقهه	و لا بکاوک ان غنی المغنونا
ولا صیاح و لا رقص و لا طرب	ولا اضطراب کان کان قد صرت مجنونا
بل التصوف ان تصفو بلا کدر	و تتبع الحق و القرآن و الدینا
و ان ثری خاشعا لله مکتبنا	علی ذنوبک طول الدهر محزوننا ^۱

سازماندهی و تشکیلات

ساختار سازمانی جنبش فتح‌الله گولن، ساختاری سلسله‌مراتبی و به نوعی غیردموکراتیک است که با توجه به نگرش‌های لیبرالی جنبش و شکیبایی آن در برابر اختلاف‌ها غیرمنتظره است. گولن رهبر جنبش بوده و نظم سلسله‌مراتبی از بالا به پایین و از طریق تعدادی از آیلر^۲

۱. تصوف پوشیدن پشم و پنبه بودن پوشش و آه و گریه به هنگام آواز، آوازخوانان و صیحه و رقص و پایکوبی و رعشه دیوانه‌آسا نیست. بلکه صوفی بودن آن است که صفای خویش را با زدودن آلودگی‌ها حفظ کنی و از حق و قرآن و دین تبعیت نمایی و در برابر خداوند خاشع و فروتن دیده شوی و به خاطر گناهانت اندوهناک باشی.

(برادران بزرگتر) که روز به روز به دلیل گسترش سازمان و فعالیت‌های جنبش بر تعدادشان افزوده می‌شود، بسط می‌یابد (ارس و دیگران، ۱۳۸۱: ۷۶) در حقیقت سلسله مراتب بسیار دقیق و چهارچوب مند و منظم تعیین شده است و آیلر (برادران بزرگتر که از لحاظ سازمانی به آنها آبی اطلاق می‌شود) در هر رده فقط به اطلاعات، برنامه‌ها و فعالیت‌های مشخص شده در رده خود دسترسی داشته و فقط می‌توانند با برادر بزرگتر از خود در رده بالاتر از خود در مورد اطلاعات و برنامه‌ها مذاکره و صحبت کند. در واقع در این جنبش ساختار به شدت متصلب و بسته است و افراد نه تنها اجازه ندارند به اطلاعات و افراد مراتب بالاتر دسترسی داشته باشند، بلکه حق پرسیدن سوال و درخواست توضیحات اضافی را نیز ندارند. در نتیجه هر چند طرفداران جنبش گولن شعارهای دموکرات و متساهلانه سر می‌دهند ولی ساختار جنبش دقیقا برخلاف این ساختارها بسیار بسته و غیردموکراتیک است. در مقابل اعضای جنبش اخوان المسلمین هم تقریبا ساختاری مشابه با ساختار گولنی دارند. مرشد عام در راس هرم قدرت جنبش قرار می‌گیرد و سایرین ملزم به رعایت فرامین و اجرایی کردن منویات او هستند. در این جنبش نیز رهبر دارای کاریزمای خاصی است که نه تنها اعضا، باید برنامه‌های معین شده توسط شخص ایشان را اجرایی کنند؛ بلکه اجازه نقد رفتار او را هم ندارند. عبدالله فهد النفیسی معتقد است در تشکیلات اخوان المسلمین بر وظایف اعضا بیش از حقوق عضویت آنها تاکید می‌شود، به طوری که عضو هیچ گاه حقوق خود در برابر رهبری جنبش را مطالبه نمی‌کند و اصلا چنین احساسی هم ندارد که حقوقی هم دارد (مرادی، ۱۳۸۱: ۹۹). بنابراین در جنبش اخوان المسلمین نیز به مانند جنبش گولن بر مفهوم اخوت (مترادف آبی در جنبش گولن) تاکید می‌شود. به عنوان مثال می‌توان به خود امام حسن البنا اشاره کرد که بر مفهوم اخوت و ارتباط آن بر جنبه الهی و ربانی تاکید می‌کند (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۳۰۳).

آرمانشهر

در واقع آرمانشهرسازی یکی از ویژگی‌های بارز جنبش‌های مختلف محسوب می‌شود. بنابراین با توجه به اندیشه‌های جنبش گولن در مورد دین فردی (بی تا، Gulen) و جدایی دین از سیاست (Grinell, 2009: 10) و تفسیرهای نوین آنها از دین پلورالیستی (Isgandarova, 2014: 1) و تطابق گفت و گوی شرق و غرب و اسلام و دموکراسی و گسترش آن در میان جنبش‌های

اسلانی (Danforth, 2008: 84 و Metin, 2002: 7) می‌توان ادعا کرد که آرمانشهر جنبش گولن ترسیم یک دولت غیرمذهبی و جامعه‌ای به دور از برداشت‌های سنتی و بنیادگرا از اسلام و تقلیل دین به امور شخصی و فردی است. در حقیقت آرمانشهر جنبش گولن کشوری سکولار و دموکرات است که نه تنها اسلام حضوری در عرصه‌های سیاسی ندارد بلکه اصول بنیادین جامعه بشری مانند دموکراسی و تساهل مذهبی یکه تاز میدان آن بوده و هیچ برداشت سنتی و بنیادگرایانه‌ای از دین در آن ارائه نمی‌شود. بنابراین آرمانشهر گولنی‌ها بیانگر تعمیق اندیشه‌های دموکراتیک بر مبنای فهم متکثر از جامعه تحلیل می‌شود. به همین دلیل در آرمانشهر پلورالیستی جنبش گولن شکاف سکولار/اسلام دیده نمی‌شود بلکه این دو هم افزا و تکمیل کننده جامعه محسوب می‌شوند. در مقابل با توجه به برداشت‌های سیاسی اخوان المسلمین از دین (قرضاوی، ۱۳۷۹: ۴۷) و تلفیق دو نهاد دین و دولت (البنّا، ۱۹۷۸: ۲۴) و پذیرش دموکراسی (علیخانی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۴۰ و قرضاوی، ۱۳۹۱/۰۳/۰۵)، باید اعلام کرد که آرمانشهر این جنبش تشکیل دولتی مذهبی و دینی بر اساس رای مردم و حمایت مردمی است. بنابراین اگر چه جنبش اخوان المسلمین به دنبال تاسیس دولتی مذهبی هستند ولی به هیچ عنوان نمی‌خواهند منکر دموکراسی در تشکیل این دولت شوند. به همین دلیل آرمانشهر مدنظر اخوانی‌ها دولتی دینی مبتنی بر آرای مردمی و نه تئوکراسی در راستای اجرای قوانین اسلامی است. اخوانی‌ها تنها راه نجات مسلمانان را در بازگشت به آموزه‌های اسلامی می‌دانند و تلاش می‌کنند تا دین را در جامعه اجرایی کنند. بنابراین در آرمانشهر اخوانی‌ها نه تنها نهاد دین و دولت از هم جدا نیستند بلکه چنین تصویری هم غلط پنداشته خواهد شد. پس با این وجود در آرمانشهر مدنظر این جنبش دین، تنها راه نجات و تلفیق اسلام با سکولاریسم ناپذیرفتنی و چنین برداشتی ناشی از توطئه‌های ضد اسلامی است. بنابراین شکاف اسلام و سکولاریسم در اندیشه‌های این جنبش «شکافی ابدی» است (القرضاوی، بی تا: ۲۴).

ابزارها و روش‌ها

جهان شمولی

در حقیقت جهان شمولی یکی از ویژگی‌های بارز جنبش گولن محسوب می‌شود. از دید این جنبش زمانی که جامعه از افرادی اخلاق مدار تشکیل شود به طور خود به خود جامعه‌ای

سرشار از مهرورزی و مداراجویی نیز تشکیل خواهد شد. در نتیجه احساسی هماهنگ و ارگانیک میان ابناء بشر به وجود خواهد آمد. وی در این باره می‌نویسد: قوی‌ترین ارتباط میان افراد در خانواده، جامعه و ملت بر پایه محبت به وجود می‌آید که باعث جهان‌شمولی آن می‌شود (نوازی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۶۷). بنابراین پس از فروپاشی شوروی و سقوط دیوار آهنی، فتح‌الله گولن، شاگردان و هواداران خود را تشویق کرد تا دامنه فعالیت‌ها و اندیشه‌های خود را به فراسوی مرزهای ترکیه گسترش دهند؛ او در این مسیر به حمایت تجار و بازرگانان متمولی دلگرم بود که بیشتر اعلام کرده بودند در گسترش ایده‌های گولن به خارج از مرزهای ترکیه حاضر به مساعدت هستند. گولن توجه ویژه‌ای به کشورهای جدا شده از شوروی سابق و نیز کشورهای حوزه بالکان داشت. هواداران گولن در کشورهایی چون، چین، بوسنی، هرزگوین، دانمارک، آلمان، انگلستان، کامبوج، هلند، فرانسه، فلیپین، کره جنوبی، تانزانیا، چین و تایلند امکانات آموزشی خاصی مستقر کردند (آگای و سعادت، ۱۳۸۶: ۳۱) تا بتوانند به ایده‌های جهان‌شمولی جنبش خود جامه عمل بپوشانند. لیکن برخلاف جنبش گولن که جنبشی جهانی است، جماعت اخوان المسلمین جنبشی اسلامی محسوب می‌شوند. در حقیقت از همان آغاز بنیانگذاری، نهضت اخوان اعلام کرده بود که دعوت و نهضتی «اسلامی» است. فقط از اسلام یاری می‌جوید و بر آن تکیه دارد. حاکمیت آن را هدف خویش قرار می‌دهد و بر راهش گام می‌نهد و از تعالیم آن سرچشمه می‌گیرد. در مجموع محور همه اهداف و وسائل آن اسلام است. اهدافش را در ارتباط با اسلام مشخص کرده و وسائل و راه‌هایش را با الهام از تعالیم آن معین کرده و اسلام را مرجع و سرچشمه همه امور خویش قرار می‌دهد. اندیشه و آرمان‌هایشان همه اسلامی‌اند. در حقیقت آنها (جنبش اخوان المسلمین) به صراحت اعلام می‌کنند که هدفمان رضایت خداوند، الگویمان پیامبر و قانون‌مان قرآن و راهمان جهاد و برترین آرزویمان، مرگ در راه خداوند است (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۳۹). البته فراموش نکنیم که حسن‌البنایانگذار جنبش اخوان المسلمین و پدر معنوی اسلام‌گرایان وقتی لغت اصلاح را به کار برد و وقتی دست به تاسیس این جنبش زد؛ خواهان احیای شریعت اسلام و بیداری جهان اسلام بود. بنابراین اگرچه اخوان المسلمین در اکثریت کشورهای اسلامی مشغول فعالیت هستند و به سازمان اصلی اخوان المسلمین در قاهره احترام می‌گذارند ولی از آن (سازمان مرکزی) تبعیت نمی‌کنند. در حقیقت اخوان المسلمین را می‌توان به مثابه یک کنفدراسیون

ضعیفی دانست که رهبران آنها (برخلاف جنبش گولن) تا حدود کمی با هم تماس دارند. سیاست و سازمانی که اخوان المسلمین ارائه می‌کنند؛ مشخص است: اسلام بنیادگراست و مستقیماً بر اساس قرآن و سنت است و هدف آن تاسیس کشوری اسلامی بوده که تابع قرآن و سنت باشد (آقائی و صفوی، ۱۳۶۵: ۱۶۱-۱۶۲). بنابراین ترغیب به ایجاد جامعه‌ای بر مبنای اصول اخلاقی از راه قوانین جهانی اسلام و اتحاد جهان اسلام (نه کل جهان) از اصول مهم اخوانی محسوب می‌شود.

شبکه‌سازی و راهبرد آموزشی

پس از پایان جنگ سرد میان دو بلوک شرق و غرب شاگردان و هواداران گولن بیش از پیش بر دامنه فعالیت‌های آموزشی خود در کشورهای مختلف از تانزانیا گرفته تا چین افزودند و تلاش کردند تا امپراطوری آموزشی عظیمی را پایه‌گذاری کنند؛ چرا که اعتقاد داشتند، آموزش مقدمه تمامی وظایف دیگر است (Gulen, 2003: 20) البته این برای نخستین بار بود که یک گروه اسلامی نظام آموزشی خود را با موفقیت به خارج از مرزها صادر می‌کرد. در واقع وجه جذاب و شگفت‌انگیز این امپراطوری بزرگ آموزشی این بود که گسست میان دو عرصه «اسلامی» و «سکولار» را تا حدود زیادی ترمیم می‌کرد و این دو گانه به ظاهر متخالف را که سال‌ها در ممالک اسلامی غیر قابل آشتی می‌کرد، از میان بر می‌داشت (Isgandarova, 2014: 1). در واقع گولن معتقد بود: مسلمانان باید آموزشی را در پیش بگیرند که به ادغام آنان در جهان معاصر منتهی شود (ملک اف، ۱۳۸۹: ۸۵) به عبارت دیگر می‌توان گفت که گولن در آراء خود به عقیده رایج در تمدن اسلامی که بر اصالت دانش تکیه دارد، تاکید می‌کند (میراحمدی و رضائی پناه، ۱۳۹۴: ۹۵). البته شعار اصلی گولن نیز «ساخت یک مدرسه بهتر از ساخت یک مسجد» بوده است. بنابراین و در همین راستا پیروان وی در اواخر دهه ۸۰ میلادی، شروع به ساخت مدارس و خوابگاه‌های دانش آموزی در کشور هلند کردند و این فعالیت را از سال ۱۹۹۴ به بعد در آلمان نیز انجام دادند، به طوری که تا سال ۲۰۰۹ تعداد مدارس این جنبش به ۵۰ مدرسه در سراسر اروپا رسید. در کلاس‌های درس مدارس گولن مسائل مذهبی چندان مورد بحث قرار نمی‌گیرند. زبان اصلی تدریس انگلیسی و یا زبان کشور میزبان است و تنها در برنامه‌های فوق برنامه به مسائل مذهبی پرداخته می‌شود (نوازی و

دیگران، ۱۳۹۳: ۱۶۴). در حقیقت گولنیست‌ها معتقدند که علم در تمام عرصه‌های زندگی، محراب وجود آدمی است (Gulen, 2003: 2). البته در مقابل اخوانی‌ها نیز دست به فعالیت‌های آموزشی فراوانی زدند ولی هیچ موقع نتوانستند، یک امپراطوری بزرگ آموزشی را بنیان‌گذاری کنند. شاید علت این اتفاق را بتوان در استقلال اخوان المسلمین در کشورهای مختلف از اخوان المسلمین مصر ارزیابی کرد. بنابراین اگرچه اخوان المسلمین در اکثر کشورهای اسلامی مشغول فعالیت هستند ولی از سازمان اصلی اخوان المسلمین در قاهره تبعیت نمی‌کنند. در نتیجه اگرچه اخوانی‌ها برای آموزش فرزندان مسلمانان اقدام به تاسیس ده‌ها آموزشگاه و مدارس کرده و برای نگهداری از کودکان خویش مهدکودک‌هایی را ساخته و اداره می‌کنند (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۳۳۳) ولی حجم فعالیت‌های آنها به اندازه جنبش گولن نیست و از انسجام خاصی پیروی نمی‌کند. البته از دیدگاه اخوان المسلمین تربیت صحیح (اسلامی) فرد و تشکیل و تکوین خانواده صالح به تشکیل جامعه اسلامی کمک خواهد کرد (خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۱۰۳). در واقع جماعت اخوان المسلمین از مجموعه برادران و خواهرانی شکل می‌گیرند و برای باسواد کردن و آموزش تعالیم دین به ناآگاهان، تلاش می‌کنند. به موعظه و ارشاد و اصلاح میان متخصصان و کمک به نیازمندان و تاسیس طرح‌های سودمند مانند: احداث مدارس و دانشکده و درمانگاه‌ها و مساجد اقدام می‌کنند (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۱۳۵). در نتیجه اگر چه هر دو جنبش اخوان المسلمین و جماعت گولن دست به فعالیت‌های آموزشی گسترده‌ای زده‌اند ولی در این میان دو تفاوت عمده قابل شناسایی است: اولاً فعالیت‌های آموزشی جنبش گولن برخلاف اخوانی‌ها از انسجام، مدیریت و کنترل جامع و قوی‌تری برخوردار است؛ ثانیاً فعالیت‌های آموزشی گولنی‌ها صرفاً اسلامی نیست و علوم مدرن را نیز شامل می‌شود، در حالی که هدف آموزش اخوانی‌ها آموزش دینی و تربیت انسان‌های با ایمان است.

بنابراین اگرچه اخوانی‌ها دائماً بر مقام عقل تاکید کرده و با فراخوانی به اندیشه و تشویق به آموختن، ستودن مقام دانشمندان و خردمندان و ستایش خواندن و آموزش (قرضاوی، ۱۳۸۲: ۱۹۴) سعی کرده‌اند به جایگاه رفیع علم احترام بگذارند ولی هیچ موقع نتوانسته‌اند انسجام ساختاری جنبش گولن در بحث آموزش را کسب کرده و حتی در کشورهای غیراسلامی دست به فعالیت‌های عمده آموزشی بزنند.

فعالیت‌های اقتصادی و خدمات اجتماعی

فعالیت‌های اقتصادی طرفداران گولن که از شرق ترکیه آغاز شد، از چنان گسترده‌گی و قابلیت برخوردار است که از آنها به «ببرهای آناتولی» یا «ببرهای سبز» یاد می‌شود. موسسه اروپا ESI در سال ۲۰۰۵ بررسی گسترده‌ای از ببرهای آناتولی به عمل آورد. این گزارش که با عنوان «کالونیست‌های اسلامی» به چاپ رسیده است، در حقیقت بیانگر حجم بالای فعالیت‌های اقتصادی این جنبش است. این جنبش هم‌چنین در سال ۱۹۹۶ بانک اسلامی «آسیا فاینانس» را با هدف جمع‌آوری پول جهت سرمایه‌گذاری در جمهوری‌های ترک زبان و جلب توجه بازرگانان ترکیه به سوی کشورهای تازه استقلال یافته شوروی و تحکیم مناسبات با این کشورها تاسیس کرد که مبتنی بر بهره‌نبرداری است. در واقع شرکت‌های اقتصادی گولنی‌ها در اقتصاد ترکیه از موقعیت‌های ممتازی برخوردارند و دارای شهرت جهانی هستند. از جمله مهم‌ترین نهادهای جنبش گولن انجمن بازرگانان مستقل (MUSIAD) است که با اتکا به اندیشه‌های گولن تاسیس شده و ارتباط اسلام با سرمایه‌داری را تبلیغ می‌کند (نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۷۲-۷۶).

فعالیت‌های اقتصادی وابسته به جنبش گولن به بخشی از یک اقتصاد جایگزین تبدیل شده است. در واقع این جنبه از جنبش گولن با تمرکز بر کار و تلاش‌های مستمر و منضبط که از ارزش‌های ملی-مذهبی انگیزه گرفته است آن را با جنبش پروتستانی قرن شانزدهم قابل قیاس می‌سازد. همان‌گونه که وبر در کتاب کلاسیک خود با عنوان اخلاقیات پروتستان و روح سرمایه‌داری می‌گوید: «ارزش‌های مذهبی-معنوی می‌توانند مردم را به کار سخت و انباشت ثروت ترغیب و تشویق کنند» (ارس و دیگران، ۱۳۸۱: ۷۸). گولن نیز چنین عقایدی را تبلیغ می‌کند. در واقع گولن را «ماکس وبر» جهان اسلام می‌نامند، زیرا در باب فعالیت‌های اقتصادی در اسلام توانست انگیزش لازم را در میان طرفداران خود برای تولید ثروت و مصرف آن در راستای اعتلای جامعه اسلامی ایجاد کند (نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۷۲). بنابراین اسلام اجتماعی جنبش گولن، اسلامی فردگرایانه و طرفدار کسب و کار هرچه بیشتر با نیت خدمت به خلق است. به عبارت دیگر تبلیغ کسب و کار و تلاش برای کسب ثروت و مصرف آن در راه گسترش باورهای جنبش نه تنها هدفی مقدس است بلکه رهبر این جنبش، خود با پرداختن به فعالیت‌های گسترده در عرصه‌های اقتصادی و کسب ثروت فراوان و مصرف آن در راه خدمت به بشریت (نوع بشریت) سعی کرده الگویی تمام‌عیار برای همه اعضا ایجاد کند. البته

در مقابل اخوان المسلمین نیز اقدامات اقتصادی چندی انجام داده‌اند. مثلاً آنها در سایه حرکت و بیداری اسلامی ده‌ها بانک تاسیس کرده و در حال افزایش تعداد آن هستند. هم‌چنین شرکت‌ها و موسسات اسلامی بسیاری بر پایه معاملات منطبق بر شریعت تاسیس کرده‌اند که می‌توان از شرکت بیمه اسلامی که براساس تعاون و همکاری قرار گرفته و از گرفتن سود و بهره بانکی خودداری می‌کند، نام برد. این اقدامات زمینه را برای احیای «فقه معاملات» که کنار گذاشته شده بود، فراهم کرد و سبب صدور تحقیقات اقتصادی و محاسبات اداری در پرتو شریعت اسلامی شد (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۳۳۱). لیکن لازم به ذکر است که اخوان المسلمین به مباحث خدماتی نیز پرداخته‌اند و از این حیث بسیار جلوتر از جنبش گولن محسوب می‌شوند. در حقیقت اخوان المسلمین اقدام به تشکیل درمانگاه‌ها و کلینیک‌های پزشکی برای مداوای بیماران مستمند و ساختن خانه‌هایی برای حمایت از کودکان بی‌سرپرست کرده و هم‌چنین برای جمع‌آوری زکات ثروتمندان و توزیع آن در میان مستمندان و بیوه زنان و افراد ناتوان برنامه‌های بسیاری را ترتیب داده و می‌دهند (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۳۳۲). در واقع اخوان المسلمین در حیطه مسائل اجتماعی و خیرخواهانه مانند مبارزه با جهل و بیماری و فقر بسیار فعال ظاهر شده‌اند (آقائی و صفوی، ۱۳۶۵: ۲۴). در حالی جنبش گولن در این بخش فعالیت چندانی از خود نشان نداده است. در حقیقت فعالیت‌های خیریه‌ای و خدماتی اخوان به قدری زیاد بوده که امام حسن البنا مرشد عام اخوان المسلمین از این موضوع احساس نگرانی می‌کرد که برخی از مردم گمان کنند که جمعیت اخوان المسلمین صرفاً جمعیتی خیریه و یا گروهی با هدف ارائه خدمات اجتماعی هستند (قرضاوی، ۱۳۸۱: ۱۳۴).

فعالیت‌های تبلیغی

جنبش گولن در صدد است از کارآمدترین ابزارهای موجود جهت ترویج اندیشه‌های خود بهره‌مند شود. به عبارت دیگر رسانه بازوی تبلیغاتی جنبش گولن است. این جنبش در بخش مطبوعات از روزنامه «زمان» استفاده می‌کند (ملک اف، ۱۳۸۹: ۷۷-۹۸). روزنامه زمان در ۱۵ کشور و حوزه‌های مختلفی همچون حوزه بالکان، آذربایجان و آسیای مرکزی و ... با هدف گسترش ارزش‌های اسلامی مدنظر گولن به چاپ می‌رسد. شبکه تلویزیونی سامان یولو^۱

و ایستگاه رادیویی بروج از دیگر ابزارهای تبلیغی جنبش گولن محسوب می‌شود. شبکه سامان یولو در شب‌های جمعه خطابه‌های گولن را پخش می‌کند و گفته می‌شود که چهار میلیون مخاطب دارد. این شبکه بدون این که محصولات خود را در قالب مراسم سنتی دینی تولید کند، پیام‌های خود را در فیلم‌ها و سریال‌های خود بازتاب می‌دهد. مجموعه کلید اسرار، از محصولات این شبکه است. گولن هم‌چنین در سال ۱۹۹۴ انجمن نویسندگان و روزنامه نگاران را تأسیس کرد (نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۷۶). در واقع جنبش گولن هدف خود را تغییر ذهنیت و نگرش مردم عادی و ترویج نوعی محافظه کاری سنتی قرار داده است و برای رسیدن به جامعه آرمانی خود، از شبکه وسیعی از رسانه‌های دیداری-شنیداری در اختیار خود اقدام می‌کند (نوازی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۶۵). در نتیجه سایت‌های اینترنتی و سایر رسانه‌ها، کانالی هستند که هدایت گران جنبش از آنها برای متمایز کردن خود از دیگران و تبلیغ برنامه‌های اسلامی‌شان به دنیای خارج استفاده می‌کنند (اخوان کاظمی و ویسی، ۱۳۹۱: ۱۳۰).

همچنین پیروان گولن برای ترویج عقاید وی سازمان‌های گوناگون را تأسیس کرده‌اند، به عنوان مثال «بنیاد معلمان ترک» ماهنامه‌ای به نام سیزینتی «بدون سانسور»، و دو نشریه علمی با عناوین «امید نوین» و «فوننتین» «سرچشمه» منتشر می‌کنند. آنان هم‌چنین سمپوزیوم‌های ملی و بین‌المللی، میزگرد و کنفرانس‌هایی در راستای اهداف خود برگزار می‌کنند (ارس و دیگران، ۱۳۸۱: ۶۶-۶۷). بنابراین می‌توان گفت جنبش گولن در راستای ترویج اهداف خود شبکه عظیمی از رسانه‌ها را در اختیار دارد که در راستای ترویج پنهان اندیشه‌های جنبش تلاش می‌کنند. در حقیقت باید اذعان کرد که جنبش گولن در راستای آرمان جهان‌شمول خود سعی دارد تا فعالیت‌های اقتصادی گسترده‌ای را در سراسر جهان آغاز کرده و با مصرف این ثروت‌ها در فعالیت‌های آموزشی و کادرسازی مستقیم و هم‌چنین انجام فعالیت‌های تبلیغی و تأثیرگذاری غیرمستقیم بر اذهان عمومی به جنبشی فراگیر تبدیل شود. در مقابل به شهادت مورخان و آگاهان به مسائل جهان اسلام، اخوانی‌ها نیز نقش مهمی در توسعه وسایل خبری و رشد و تعالی مطبوعات داشته و بستر ساز تکوین ادبیات و هنر اسلامی معاصر در جهان اسلام بوده‌اند (خسروشاهی، ۱۳۹۲: ۱۰۸). در حقیقت آن‌ها هفته‌نامه النذیر را برای تبلیغ اهداف و آرمان‌های خود تأسیس می‌کنند. در همین راستا بنا در سومین کنگره، کمیته‌ای را برای انجام فعالیت‌های تبلیغی از راه ارسال تلگراف و نامه به مقامات و مطبوعات و انتشار بیانیه و ایراد

سخنرانی تشکیل می دهد (میرعلی، ۱۳۸۵: ۴۸). آنان هم چنین دست به انتشار کتب مختلفی می زنند که از جمله آن ها می توان به کتاب *النار و الدمار فی فلسطین* اشاره کرد که به صورت گسترده چاپ و در مناطق مختلف پخش شد. البته اخوانی ها برای تبلیغ آرمان های خود از نوارهای ویدئو و کاست و برگزاری جشنواره های هنری نیز استفاده کردند و آن ها را به عنوان رسانه ای پویا مورد استفاده خود قرار دادند (الحمد و برغوثی، ۱۳۸۲: ۲۸ ج ۱). هم چنین لازم به ذکر است که فعالیت های اخوانی ها در شبکه های اجتماعی نیز بسیار فراوان بوده و آن ها از پتانسیل های این شبکه ها نیز به خوبی استفاده کرده اند. هم چنین آن ها از راه اینترنت سعی در جذب جوانان و تقویت خویش کرده و با فیس بوک و تویتر نیروهای جامعه مدنی را بسیج و کادرسازی کردند.

نتیجه گیری

شکل گیری جنبش های اسلامی مختلف در کشورهای منطقه و خیزش آن ها طی چند دهه اخیر طیف وسیعی از محققان و پژوهشگران را بر آن داشته است تا چرایی و چگونگی این پدیده را از زوایای گوناگون مورد بررسی قرار دهند. بنابراین شناخت انواع جنبش های جهان اسلام و کشف شباهت ها، تفاوت ها و گرایش های آن ها به مسئله ای بسیار مهم در محیط های علمی تبدیل شده است. در همین راستا شناخت جنبش های فعال در کشورهای ترکیه و مصر به دلیل سابقه طولانی و داعیه داری این دو کشور در جهان اهل سنت بسیار بیشتر است. بنابراین ما در این مقاله سعی کردیم دو جنبش اسلام اجتماعی گولنی و اسلام سیاسی اخوانی را مورد مطالعه و مقایسه قرار داده و به شباهت ها و تفاوت های آن ها اشاره کنیم. یافته های مقاله حاکی از این بود که دو جنبش در مقوله دین و دولت و سکولاریسم کاملاً متفاوت از هم و در مبحث دموکراسی و تصوف به هم نزدیک می باشند. جنبش گولن اسلام را دینی می دانست که نمی تواند به عنوان ابزار سیاسی فرض شود؛ در حالی که جنبش اخوان المسلمین اسلام را در یک «دین محدود» خلاصه نمی کرد؛ بلکه معتقد بود که اسلام یک نظامی سیاسی است. هم چنین یافته های تحقیق تصریح می کرد اگرچه هر دو جنبش دارای هدفی جهان شمول بوده اند؛ ولی جنبش گولن متوجه کل عالم و جنبش اخوان المسلمین متوجه جهان اسلام بوده است. البته لازم به ذکر است که در ادامه یافته های تحقیق نشان داد که

اگرچه دو جنبش دست به فعالیت‌های اقتصادی و خدماتی و تبلیغاتی زده‌اند ولی فعالیت‌های خدماتی اخوانی‌ها به مراتب بیشتر از جنبش گولن بوده است. در نتیجه می‌توان ادعا کرد که دو جنبش بزرگ جهان اهل سنت (جنبش گولن و جنبش اخوان المسلمین) با وجود ادعای رجوع به اسلام و مبانی اسلامی، خوانش‌های متفاوت و گاه متعارضی از اسلام را ارائه می‌نمایند. هر دو گروه با این وجود خود را نماینده حقیقی جهان اسلام و مسلمین و مؤثرترین جنبش سنی معرفی می‌نمایند که به دنبال بسط تفکرات اصیل اسلامی و رجوع به مبانی اصیل دینی برای اعتلای بیشتر جامعه مسلمانان است.

محورها	جنبش گولن	جنبش اخوان المسلمین	نتیجه مقایسه	
			افتراق	اشتراک
دین	اسلام یک دین است که نمی‌تواند به عنوان ابزاری سیاسی فرض شود	اسلام در یک دین خلاصه نمی‌شود، بلکه نظامی سیاسی است.	سیاسی کردن اسلام	
دولت	با دولت‌های دینی مخالف‌اند	به دنبال تشکیل دولتی اسلامی هستند	تشکیل دولتی اسلامی	
دموکراسی	هیچ تضادی میان اسلام و دموکراسی نیست	دموکراسی مقبول است	قبول دموکراسی	
تصوف	یک جنبش صوفی است	صوفی‌گری سلفی اندیش	سلفی اندیشی	صوفی‌گری
سازماندهی و تشکیلات	ساختاری سلسله‌مراتبی	نظمی سلسله‌مراتبی		سلسله‌مراتبی
آرمانشهر	ترسیم یک دولت غیرمذهبی و جامعه‌ای به دور از برداشت‌های سنتی	ترسیم یک دولت مذهبی و جامعه اسلامی	ترسیم دولت و جامعه اسلامی	
جهان شمولی	گسترش حوزه‌های تحت سلطه این جریان در تمام جهان	بیداری جهان اسلام	اخوان المسلمین به جهان اسلام توجه دارد ولی جنبش گولن عالم انسانی را مدنظر قرار می‌دهد.	جهان شمولی

آموزش و تربیت	آموزش اسلامی	آموزش اسلامی مسلمانان و تربیت صحیح اسلامی آنها	مسلمانان باید آموزشی را در پیش بگیرند که به ادغام آنان در جهان معاصر منتهی شود	شبکه‌سازی و راهبرد آموزشی
فعالیت‌های اقتصادی	فعالیت‌های خدماتی	فعالیت‌های اقتصادی و خدماتی	فعالیت‌های اقتصادی گسترده	فعالیت‌های اقتصادی و خدماتی
استفاده از انواع رسانه‌ها		استفاده از انواع رسانه‌ها	استفاده از انواع رسانه‌ها	فعالیت‌های تبلیغی

منابع

الف- فارسی

- اخوان کاظمی، مسعود و ویسی، سارا، (۱۳۹۱)، «زنان و تقابل سکولاریسم دولتی و اسلام‌گرایی روبه رشد در ترکیه»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره اول.
- ارس، بولنت و عمر، کاها و اطهری، سید اسدالله، (۱۳۸۱)، «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه: اندیشه‌های فتح الله گولن»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، شماره ۳۲.
- اسملسر، نیل، (۱۳۸۰)، *تئوری رفتار جمعی*، ترجمه رضا دژاکام، تهران: موسسه یافته‌های نوین با همکاری موسسه نشر داروین.
- احمدی طباطبایی، سیدمحمد رضا و پیروزفر، مهدی، (۱۳۹۶)، *اسلام سیاسی مدرن در ترکیه*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- آقائی، بهمن و صفوی، خسرو، (۱۳۶۵)، *اخوان المسلمین*، تهران: شرکت انتشاراتی رسام.
- آگای، بگیم و سعادت، کامیار، (۱۳۸۱)، «شناخت: نسخه‌ای عملگرایانه برای جنبش اصلاح‌گرای اسلامی (نگاهی گذرا به اندیشه‌های فتح الله گولن)»، *اخبار ادیان*، شماره ۲۳.
- البنا، حسن، (۱۹۷۸)، *مجموعه احادیث الجمعة المنشوره بجزیره الاخوان المسلمین الیومیه*، اسکندریه: دارالدعوه.
- الحمد، جواد و برغوثی، ایاد، (۱۳۸۲)، «سیری در اندیشه سیاسی حماس»، ترجمه سیدحسن موسوی، ج ۱، تهران: انتشارات مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات خاورمیانه.
- القرضاوی، یوسف، (بی تا)، *الاسلام و علمانیة وجهها لوجه*، القاهرة: مکتبه وهبه.
- بحرانی، مرتضی، (۱۳۸۴)، «اسلام و دموکراسی در اندیشه یوسف القرضاوی»، *پژوهش سیاست نظری*، شماره ۱.
- خسروشاهی، سیدهادی، (۱۳۹۲)، *اخوان المسلمین چه می‌خواهند و چه می‌گویند؟*، تهران: بوستان کتاب.
- حمدی، مصطفی و ذاکری، سیدقاسم، (۱۳۸۵)، «بررسی سیاسی تصوف در مصر»، *مجله مطالعات آفریقا*، شماره ۱۳.
- دلاپورتا، دوناتلا و دیانی، ماریو، (۱۳۸۳)، *مقدمه‌ای بر جنبش‌های اجتماعی*، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: نشر کویر.

- رحمتی، محمد و غفاری، زاهد، (۱۳۹۰)، «تحلیل قیام پانزده خرداد در قالب نظریه جنبش اجتماعی اسملسر»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۳.
- شیرودی، مرتضی، (۱۳۸۸)، «جنبش اجتماعی یا انقلاب مخملی، مروری بر رخدادهای پس از انتخابات»، مجله پیام، شماره ۹۸.
- عالم، عبدالرحمن، (۱۳۹۲)، تاریخ فلسفه سیاسی غرب (عصر جدید و سده نوزدهم)، چاپ شانزدهم، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.
- علیخانی، علی اکبر و دیگران، (۱۳۹۰)، اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فیرحی، داود، (۱۳۹۴)، نظام سیاسی و دولت در اسلام، چاپ دوازدهم، الف، تهران: انتشارات سمت.
- فیرحی، داود، (۱۳۹۴)، تاریخ تحول دولت در اسلام، چاپ ششم، ب، قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- قرضاوی، یوسف، (۱۳۷۹)، فقه سیاسی، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، تهران: انتشارات احسان.
- قرضاوی، یوسف، (۱۳۸۱)، اخوان المسلمین (هفتادسال دعوت، تربیت و جهاد)، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، تهران: انتشارات احسان.
- قرضاوی، یوسف، (۱۳۸۲)، اسلام، تمدن آیندگان، ترجمه ابوالفضل احمدی، تهران: مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- القرضاوی، یوسف، (۱۹۹۹)، من فقه الدوله فی الاسلام (مکانتها، معالمها، طبیعتها، موقفها من الديمقراطية، المراه و غیر المسلمین)، القاهره: دارالشرق.
- معجیدی، حسن و خزائی گسک، مهدی، (۱۳۹۲)، «مردم سالاری دینی در آراء رهبران جمهوری اسلامی و یوسف القرضاوی»، رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۲۵.
- مختاری، مریم و دهقانی عبدالرحیم، (۱۳۹۴)، «تحلیل جنبش های اجتماعی خاورمیانه با تاکید بر مولفه های شرق شناسی ادوارد سعید»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه شناسی جهان اسلام، سال سوم، شماره دوم.
- مرادی، معجید، (۱۳۸۱)، «نظریه دولت در اندیشه سیاسی حسن البنا»، مجله علوم سیاسی، شماره ۱۹.

- ملک اف، علاء‌الدین، (۱۳۸۹)، «پیشگامان تقریب: هم زیستی گروه‌های مختلف در اندیشه فتح الله گولن»، *اندیشه تقریب*، شماره ۲۵.
- میراحمدی، منصور و رضائی پناه، امیر، (۱۳۹۴)، «گفتمان اسلام‌گرایی فرهنگی فتح الله گولن (اسلام به مثابه هویت و فرهنگ)»، *نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۳۰۲.
- میرعلی، محمدعلی، (۱۳۸۵)، «وحدت اسلامی از دیدگاه اخوان المسلمین»، *فصلنامه پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی*، سال دوم، شماره ۷.
- نوازی، بهرام و اعتضاد السلطنه، نوژن و صالحی، معصومه، (۱۳۹۳)، «فتح الله گولن و جنبش اجتماعی-سیاسی وی در ترکیه»، *فصلنامه علمی مطالعات سیاسی جهان اسلام*، شماره ۱۰.
- نوروزی فیروز، رسول، (۱۳۹۱)، «اسلام ترکی تقابل با اسلام انقلابی مروری بر اندیشه‌های فتح الله گولن»، *رهیافت انقلاب اسلامی*، شماره ۱۹.
- قرضاوی، یوسف، (۱۳۹۱)، «خطبه نماز جمعه دوحه قطر»، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، <http://www.ISLAHWEB.ORG>، قابل دسترسی در آدرس: ۱۳۹۱/۰۳/۰۵.

ب- انگلیسی

- Akıncı.M & Gökçe Nur.Ş, (2015), *TÜRK İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCESİ KONGRESİ*, Aksaray: BİLDİRİLER KİTABI.
- Isgandarova, N, (2014), "Fethullah Gulen's Thought and practices as an Attempt to Reconcile Islam with Secularism", *Journal of Philosophy and Theology*, Vol 2, No 20.
- Della Porta, Donatella and Diani Mario, (2006), *Social Movements an Introduction*, Second Edition, Oxford: Blackwell Publishers.
- Gulen, F, (1998), *Sohbet Atmosferi*. Second Edition, FGulen: Blackwell Publishers.
- Grinel, K, (2009), *Conservatism, Democracy and Decolonial Option: Reading Fethullah Gulen as Political Thinker*, Conference Muslim between Modernity and Tradition, Postdom.
- Danforth, N, (2008), "Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: From Atatürk to the AKP", *Turkish Policy Quarterly*, Vol 7, No 3.

- Touraine, A, (1981), “An Introduction to Study of Social Movements”, *Social Research*, Vol 5, No 2.
- Metin, S, (2002), “Merkes Sag Gelecegini Ariyor, *Radikal*, 19 October.
- Keyman, F, (1999), “Turkiyev ve Radikal Demorasi: Modern Zamanlarda Siyaset Ve Demokratik Yonetim, Istanbul, Baglam Yayınları, Vol 5, No. 2.
- Yavuz, M.H, (2000), “Cleanising Islam from the Public Sphere”, *Journal of International Affairs*, Vol 54, No 1.
- Gülen, M. F, (2003), *Ersad Ekseni*, Nil yayınları.